

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На прагах рукопису

БАКУМЕНКО Олександр Петрович

ЗДІЙСНЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
НА УКРАЇНІ /СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ/

Спеціальність 07.00.01 - історія громадських рухів
і політичних партій

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1992

99(974)

ЛННБ України ім.В.Стефаника

00376312 (M)

26.647
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

БАКУМЕНКО Олександр Петрович

ЗДІЙСНЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ
НА УКРАЇНІ /СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ/

Спеціальність 07.00.01 - історія громадських рухів
і політичних партій

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 1992

Дисертація виконана на кафедрі політичної історії Київського державного економічного університету.

Науковий керівник - кандидат історичних наук,
доцент САЛАБАЙ В.Ф.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор ГОРБАНЬ Ю.А.
кандидат історичних наук,
доцент ХОРОШУН Б.І.

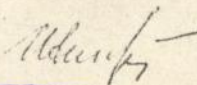
Провідна організація - Український державний аграрний
університет

Захист відбудеться "24" "лютого" 1993 року о 15 го
годин на засіданні спеціалізованої ради К 068.18.03 при Київсь-
кому університеті ім.Тараса Шевченка за адресою: 252001, м.Київ,
вул.Володимирська, 60, ауд.349.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
університету /вул.Володимирська, 58/.

Автореферат розісланий "20" "січня" 1993 року.

Вчений секретар
спеціалізованої ради

ІВАНЦОВА І.В.

Актуальність теми. Серед широкого кола складних проблем, які вирішуються у ході будівництва нової суверенної України, однією з центральних стала проблема злому малоефективної командно-адміністративної системи господарвання і створення замість неї ринкової економіки. Проте відомо, що командно-адміністративна система свого часу прийшла на зміну непу, центральним завданням якого було зміцнення союзу робітничого класу і селянства на економічній основі, встановлення звички між містом і селом, між державною промисловістю і дрібнотоварним селянським господарством. Непівська модель господарвання базувалася на багатокладності і товарності, на використанні ринкових відносин. З огляду на це ретроспективне дослідження історичного досвіду непу в контексті соціально-політичних процесів сучасності є надзвичайно актуальним.

Інтерес до історії непу особливо зростає з середини 80-х років, коли було проголошено курс на перебудову, що, як тепер бачимо, виявилась мертвонародженим дитям верхніх ешелонів союзних партократичних структур. Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених непу, ми ще й сьогодні знаходимось у жорстоких рамках її традиційної концепції, або ж дивимось на сучасне суспільство через непівські окуляри.

Досвід непу надзвичайно важливий, але він аж ніяк не може бути полігоном дилетантизму, солоденьков мікстуров для лікування кризових болячок сучасної економіки. В більшості наукових досліджень історичного плану ще й сьогодні превалює спрощений погляд на неп як на "золоте десятиліття" із твердим курсом радянського червінця, із зростаючим добробутом робітника і селянина, тощо.

З огляду на сьогоднішня неп як політика і економічний вибір

цікавий для нас не стільки своїми досягненнями /вони, безперечно, були/, а насамперед прорахунками, які були допущені в ході його реалізації, своєю незавершеністю. Чому неп не став альтернативною системою, здатною протистояти офіційному курсові "ривка в соціалізм"? Чому країна не стала тією непівською Росією, з якої вона могла б перетворитися на соціалістичну? В чому саме вона не стала непівською? Та й чи вдался неп взагалі? Чи існував він фактично як система? Чому на перший план висунулися не економічні, а ідеологічні принципи, що, зрештою, і погубило неп як задум? Всі ці і багато інших питань, які залишив нам досвід непу, вимагають відповіді, а тому надзвичайно актуальні сьогодні. Врахування всіх "плюсів" і "мінусів" невдалої спроби непу допоможе нам з більшою певністю торувати нові шляхи в будівництві економічної системи молодшої суверенної України.

Хронологічні рамки дисертаційної роботи автор обмежує 1920-1929 роками. Перша дата обумовлена тим, що пошуки нових шляхів у будівництві соціалізму відносяться не до початку 1921 року, як прийнято вважати, а до 1920. Причому, вели їх не лише члени РКП/б/, а й представники інших політичних партій в Росії і на Україні. Друга дата пов'язана із переходом до командно-адміністративних методів у розв'язанні економічних проблем, із фактичним демонтажем непу.

Стан наукової розробки теми. Досвід непу завжди привертав увагу дослідників: істориків, економістів, політиків. Тож сьогодні аж ніяк не можна покаржитись на відсутність наукових праць цієї проблеми. Існують великі масиви літератури, присвяченої непу, написаної в різні часи, з різних позицій. Однак, при її уважному аналізі впадають ввічі принаймні дві обстави-

ни. По-перше, в більшості праць найважливіші проблеми нової економічної політики розглядаються вкрай однобічно, і сьогодні вже не задовольняють вимог історичних досліджень, нових поглядів на наше минуле. По-друге, зовсім мало робіт, які б об'єктивно висвітлювали досвід специфіку впровадження, а потім і згорання непу на Україні. Так, праці, видані в Україні, насичені великим фактичним матеріалом, але трактовка основних положень непу і висновки йдуть у руслі вчорашніх установок. ^I

Проте, слід відзначити, що впродовж 1990-1992 рр. в центральних видавництвах вийшло цілий ряд нових публікацій, що значно збагачують наші уявлення про непу, подають його в різних аспектах

^I Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. - М., 1954; Кучер О.О. Борьба работников Украины за восстановление тяжелой промышленности после гражданской войны. - Х., 1959; Черненко М.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. - К., 1959; Шиян К. Борьба рабочего класса за восстановление промышленности в 1921-1923 гг. - К., 1959; Бакуменко П.І. Українська РСР в період відбудови народного господарства /1921-1925 рр./. - К., 1960; Діденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства /1921-1925/. - К., 1962; Самофалов В.М. Коммунистическая партия Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства /1921-1925/. - К., 1963; Случький О.Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики. - К., 1963; Лобурець В.Є. Формування кадрів радянського робітничого класу України /1921-1932/. - Х., 1974; Ниталь Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період /1921-1929/. - К., 1974; Історія робітничого класу Української РСР. - К., 1967. - Т.II; Історія селянства Української РСР. - К., 1967. - Т.II; Розвиток народного господарства Української РСР - 1917-1967. - К., 1967. Том перший. Історія держави і права Української РСР. - К., 1967. - Т.I; Історія Української РСР /у десяти книгах/. - К., 1977. - Т.6, Ч.I - "Українська РСР у період відбудови народного господарства /1921-1925/.

як економічний феномен, сповнення протиріч.¹

Значний внесок щодо висвітлення проблематики непу зробили останнім часом історики Бут О.М. і Диланян А.А. Йдеться, насамперед, про їх докторські дисертації.²

Певним внеском в дослідженні непу стала монографія "Сталінізм на Україні: 20-30 роки". - К., 1991. В центрі уваги авторів монографії - Даниленко В.Н., Касьянова Г.В., Кульчицького С.В. - економічний, ідеологічний і соціокультурний зміст сталінізму, наслідки втручання адміністративно-бюрократичної системи в ці сфери життя суспільства. Матеріали першого розділу монографії відносяться безпосередньо до теми нашого дослідження. В ньому висвітлюється політика Сталіна в період воєнного комунізму, сталінська "автономізація" країни, "підхльостування" індустріалізації та "всеосяжна колективізація", які зумовили утвердження командної економіки з усіма її наслідками.

¹ Горинев М.М. Неп: поиски путей развития. - М., 1990; Исаев И.А. Переходная экономика непа// История СССР. - 1990. - №2; Дмитренко В.П. Военный коммунизм, неп// История СССР. - 1990. - №3; История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства. - М., 1991; Неп и хозрасчет. - М., 1991; Касьяненко В.П. Неп и акционерное предпринимательство в СССР. - М., 1991; Ладис Отто. Неп: цивилизованный аспект// Свободная мысль. - 1991. - №18; Гарев Нахмут. Истину и заблуждения исторической науки// Свободная мысль. - 1992. - №6; Симонов И.С. Демократическая альтернатива тоталитарному непу// История СССР. - 1992. - №1.

² Бут А.Н. Организация управления промышленностью Украины в 1921-1941 гг.: Автореф. дис... докт. истор. наук. - К., 1991; Диланян А.А. Ринкові відносини в теорії і практиці більшовицької партії в умовах непу: Автореф. ... докт. истор. наук. - К., 1992.

Найбільш близькі до нашої проблеми праці В.В.Калініченка, С.Р.Ляха, Г.І.Сургая. Так, на основі нових матеріалів, які вперше введені до наукового обігу, у праці Г.І.Сургая "Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс" /К., 1991/ в динаміці розглянуто процеси у розвитку сільського господарства України за 70 років. В ній зокрема показано, що в період непу в розвитку аграрного сектора України відбувалися позитивні процеси: збільшувалася кількість середняцьких і заможних господарств, зростала врожайність, продуктивність у тваринництві, обсяг сільськогосподарської продукції. Як лихо для долі українського селянства зображено насильницьку колективізацію.

В широкому плані подано соціально-економічну характеристику індивідуальних селянських господарств /динаміка сільського населення і землекористування, матеріально-технічна база, розвиток рільництва і тваринництва, продуктивність селянської праці/ у монографії В.В.Калініченка "Селянське господарство України в доколгоспний період /1921-1929/. - Х., 1991.

В монографії С.Р.Ляха "Надмана праця в сільському господарстві України в умовах непу" /К., 1990/ зроблена спроба висвітлити характер використання найманої праці на селі, наведено кількісний аналіз наймитів, з'ясовано джерела їх поповнення, висвітлено виробничу і громадську діяльність робітників радгоспів, умови їх життя і побуту.

На основі аналізу численних архівних документів, опублікованих джерел, матеріалів періодичної преси висвітлюється тенденції економічного і політичного розвитку радянської країни /в тому числі України/ в період непу: у республіканському міжвідомчому науковому збірнику "Наукові праці з питань політичної історії",

випуск 170. - К., 1991. - "Уроки непу і сучасна економічна політика". Серед публікацій у вище згаданому науковому збірнику варто відзначити глибоко змістовні наукові статті авторів: Хорошуня Б.І. "Неп і вирішення продовольчої проблеми /с.18-23/; Онипко Т.В. "Створення масової споживчої кооперації України у відбудівчий період" /с.34-38/; Дорошенко М.С. "З досвіду формування керівних кадрів промисловості на Україні в 1926-1929 рр. /с.49-56/; Атояна О.М., Горбаня Д.А. "Наукова література 20-х років як джерело вивчення досвіду кооперативного руху на Україні в початковий період непу" /с.84-94/.

Привертають увагу статті в "Українському історичному журналі" "далі "УІХ"/, які привносять суттєві штрихи до такої багатогранної проблеми, як неп і Україна.¹

В ході проведення дослідження автор також використав праці західних істориків і політологів /Джузеппе Боффа, Едварда Карра, Коена Стівена/. Визнаючи їх критику адміністративно-командних методів господарювання, автор вважає неможливим погодитися з усіма їх судженнями й висновками. Заслуговує на увагу книга канадського вченого професора Йоркського університету в Торонто Ореста Субтельного "Україна. Історія". - К., 1991. У книзі період нової економічної політики 20-х років розглядається як найбільш плідний для розвитку України та українського народу. У національно-культурній проблематиці 20-х років О.Субтепельний особливо виділяє питання українізації. В українській історіографії вони останнім часом широко досліджуються. На фоні цих досліджень, які ґрунтують-

¹ Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу// УІХ, 1990. - №10; Мовчан О.М. Голод 1921-1923 рр. на Україні// УІХ, 1990. - № 10.12; Безотосний М.Т. Легка промисловість України /1919-1925 рр./ //УІХ, 1991. - №1.

ся на солідному архівному матеріалі, текст розглядуваної книги програє. Проте, оцінки і висновки у О.Субтельного багато в чому збігаються з нашими.

Всі вище зазначені публікації не дають, однак, вичерпної уяви з такої проблеми, як нег на Україні у 1921-1928 роках. Поки що немає жодної узагальнючої роботи, яка відповідала б вимогам часу. Це стосується як публікація, так і дисертаційних досліджень.

Мета і завдання дослідження. Виходячи з актуальності теми і її недостатньої розробки, автор ставить метю здійснити спробу комплексного погляду на цю досить складну проблему, зосередивши головну увагу на соціально-політичних аспектах впровадження негу на Україні.

В дисертації поставлені такі завдання:

- дослідити основні етапи розробки концепції нової економічної політики, переняті політичної і ідеологічної боротьби навколо цього питання;

- розглянути альтернативні варіанти негу, що їх пропонували представники різних політичних партій і угруповань;

- показати хід, особливості і соціально-політичні наслідки реалізації негу в промисловості і аграрному секторі економіки України;

- розкрити соціально-політичні процеси у здійсненні ринкових відносин на Україні в період негу;

- проаналізувати найважливіші аспекти предмету дослідження негу під кутом зору "неонепівських" процесів, які відбуваються сьогодні на Україні.

Джерелознавчов базов дисертаційного дослідження є наукові праці вітчизняних дослідників, про що йшлося при аналізі стану наукової розробки теми. Вагомим документальним масивом джерел служать також збірники постанов, рішень і резолюцій з "Іздів, конференцій і пленумів правлячої в той час Комуністичної партії, з "Іздів Рад України /"КПРС в резолюціях і рішеннях з "Іздів, конференцій і пленумів ЦК". - К., 1979. - Томи 2,3,4; "Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з "Іздів, конференцій і пленумів ЦК". - К., 1976. - Том I; "Резолюції Всеукраїнських з "Іздів Рад". - Х., 1932/. У цю групу входять і звіти уряду Української РСР з "Іздам Рад республіки, збірники законів і розпоряджень уряду України за 1921-1929 рр., звіти Всеукраїнської Ради Професійних Спілок, звіти ЦК ЛКСМУ та ін.

Не знехтував дисертант і працями та виступами партійних і державних діячів, попри їх тенденційність і заідеологізованість стосовно потреб того часу.^I Важливість цих робіт і відповідної

^I Див: Ленін В.І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком. 15 березня//Повне збір.творів, том 43 та безліч інших праць В.І.Леніна, присвячених непу у 43,44,45 томах Повн.зобр. його творів; Богданов А.А. "Военный коммунизм и государственный капитализм"/Вопросы социализма. - М., 1990. - С.335-344; Бухарин Н.М. О новой экономической политике и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 г.// Избранные труды. - М., 1988. - С.122-145; Петровский Г.И. Советская Украина в 1925 г. Из речи на I окружном съезде Советов г. Луганска 14 апреля 1925 г.//Избранные произведения. - М., 1987. - С.136-148; Сталин И.В. На хлебном фронте//Вопросы ленинизма. Изд. II-е. - Госполитиздат, 1953. - С.191-201; Троцкий Л.Д. Основные вопросы продовольственной и земельной политики// К истории русской революции. - М., 1990. - С.197-198; Троцкий Л.Д. Переход к непу и мои отношения с Лениным// Ноя борьба. - М., 1991. - С.437-446; Шлихтер А.Г. Экономические проблемы строительства фундамента социализма. - М., 1982 и др.

мемуаристики, на думку автора, полягає у тому, що тогочасні вожді і партійна номенклатура були безпосередніми учасниками розробки, розвитку і концепції непу, організаторами її /непу/ втілення в життя.

Необхідним джерелом для дослідження і вивчення означеної проблеми є неопубліковані архівні документи і матеріали. Поперед всього використані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. З нашого погляду, особливо цінність мають фонди Всеукраїнської Ради професійних спілок /ф.2605/. Документи цього фонду відтворюють всі зміни якісного складу робітничого класу, його культурно-технічний рівень, висвітлюють реальні труднощі і недоліки в організації праці і виробництва. Позв нашу увагу не пройшли, певна річ, фонди Вищої Ради Народного господарства Української РСР /ф.34/. Державної планової комісії Української РСР /ф.337/, ЦК профспілки металістів /ф.2623/, Народного комісаріату праці Української РСР /ф.2623/, Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету /ф.1/, Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції Української РСР /ф.539/, ЦК КНС при ВЦПВК /ф.257/, тощо.

Значне місце серед архівних джерел, необхідних для дослідження історії непу на Україні, займають фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України. В фонді ЦК КПУ /ф.1/ міститься багатий матеріал, в якому зосереджені документи, в яких подається характеристика ролі більшовицьких організацій та інших громадських об'єднань республіки в здійсненні завдань по відбудові і дальшому розвитку народного господарства України в період непу.

Киями документальним віддзеркаленням проблем дослідження є

центральні і місцеві газети та журнали за 1920-1929 роки. В них віднаходимо всі перипетії трудового героїзму, "ідеологічного підхльостування" робітників і селян щодо відбудови і дальшого розвитку народного господарства Української РСР.

Як і кожен з дослідників, що поклав за мету вірити фактам і тільки фактам, особливої уваги дисертант надавав статистичним довідникам і збірникам. Скажімо, таким, як "Сборник статистических сведений по Союзу ССР. 1918-1923". - М., 1923; "Труды ЦСУ". - Т.Х. - М., 1925; "Профсоюзы Украины в цифрах: Статистический справочник за 1921-1925 гг.". - Х., 1926, тощо.

Повз увагу дисертанта не пройшли і багаточисленні і багатотиражні газети, що видавалися на більшості промислових підприємств і новобудов в 1921-1928 роки. Вони безпосередньо відтворювали зусилля /термін "боротьба" не вживається свідомо - О.Б./ колективів заводів, фабрик, новобудов республіки за виконання планів, оволодіння новими методами праці.

В методологічному аспекті при аналізі джерел і матеріалів, оцінці подій і явищ, пов'язаних з нашою проблематикою, автор ставив за мету виходити із принципів об'єктивності та історизму. Вирішення поставлених нами завдань сприяло використанню таких загальнонаукових і загальносприйнятих методів дослідження, як історичний, логічний, ретроспективний, порівняльний, проблемно-хронологічний. Останній є головним у реферованні дисертації. Не ігноруючи нашу теоретичну "класичну" спадщину, дисертант постійно звертався до теоретичних засад тих, хто в кінці 20-30-х років був засуджений і позбавлений можливості наукової роботи. В першу чергу - це представники організаційно-виробничого напрямку в аграрній науці - О.В.Чаянов і М.П.Макаров, а на Україні - О.М.Челі-

нцев, О.К.Філіповський.^І Вони ввели в науковий обіг значний фактичний матеріал, дали вірну оцінку багатьом сторонам життя селянства. Була розроблена теорія некапіталістичного розвитку сімейно-трудового селянського господарства і його кооперації. Ідеї цих вчених про шляхи і способи пристосування селянських господарств до ринкових відносин вельми актуальні і з огляду на сьогоднішній час.

Наукову новизну результатів дослідження, з точки зору автора дисертації, складає та обставина, що винесене на захист дослідження є фактично першою спробою комплексного погляду на проблеми непу стосовно їх реалізації на соціально-економічному терені України: на час, коли писалася дисертація, вперше в українській історіографії було поставлено питання про пріоритетність ленінського плану здійснення непу, про одноособову розробку В.І.Леніним основ "нової" економічної політики. Вважаємо, що наведених в дисертації доказів достатньо для висновку про альтернативність ленінського погляду на неп. Результати дослідження стверджують, що вже в 1919-1920 роках в програмних документах есерів і меншовиків звучали вимоги заміни продрозверстки продподатком, підтримки і розвитку принципу багатокладності економіки.

Не дисертанту судити, наскільки це вдалося, але в процесі дослідження зроблена спроба переглянути вчорашні оцінки непу стосовно України, внесені доповнення і уточнення до багатьох ус-

^І Чайнов А.В. Крестьянское хозяйство: Избр.труды. - М., 1969; Макаров Н.П. Перспективы сельскохозяйственного экспорта и их осуществление// Пути сельского хозяйства. - 1925. - №6. - С. 3-8; Челинцев А.Н. Сборник статистических материалов по вопросам организации крестьянского хозяйства Украины и смежных губерний. - Одесса, 1922; Філіповський О.К. Розвідка в організації селянського господарства на Україні. - К., 1926.

талених висновків і понять щодо непу.

Практична значимість дослідження, як ми вважаємо, полягає у тому, що основні положення і висновки дисертації можна використати з науковою метою при написанні узагальнюючих праць з політології, економіки, соціології, історії України, тощо. Вважаємо, що наш скромний науковий доробок прислужиться викладачам вузів, технікумів, шкіл, що розробляють лекційні та навчальні курси з відповідних тем названих вище дисциплін.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційного дослідження викладені в трьох опублікованих статтях, у виступі на науковій конференції "Соціально-економічні проблеми перебудови управління народним господарством", в процесі проведення практичних занять по курсу політичної історії та історії України. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри політичної історії Київського державного економічного університету.

Структура і зміст дисертації обумовлені поставленою метою і завданням. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, заключення та списку використаної літератури і джерел.

У вступі обґрунтовано значення досліджуваної проблеми і її актуальність, визначений сучасний стан її наукової розробки, подано огляд джерел і літератури, сформульовані мета і практична значимість роботи.

У першому розділі - "Розробка концепції нової економічної політики" вперше вказується на те, що в ході громадянської війни та інтервенції опозиційні партії /меншовики, есери/ висували програми оздоровлення економіки країни, що означало відмову від воєнно-комуністичних методів регулювання господарства я повернення до ринкового механізму за умови збереження контролю з боку

держави над командними висотами економіки.

Результати дослідження стверджують, що під тиском реалії самого життя більшовикам на чолі з Леніним довелося визнати, що "воєнний комунізм" не став політикою, що відповідало б господарським завданням диктатури пролетаріату. З відновленням миру молодда Радянська держава здійснила на господарському фронті крутий поворот: на черговому X з'їзді РКП/б/ /березень 1921 р./ з ініціативи В.І.Леніна була проголошена нова економічна політика /неп/, яка означала розрив з недавнім минулим і стала свого роду революцією в економічному мисленні.

Автор підкреслює, що головна заслуга в подальшій розробці непу належить В.І.Леніну. Вперше в наших історіографічних традиціях автор дисертації розкриває три етапи в розробці концепції непу у працях В.І.Леніна. Так, за перші місяці весни - літа 1921 р. Леніним були сформульовані такі важливі проблеми, як економічна природа продподатку, нова роль держкапіталізму, а також кооперації в системі радянського народного господарства, природа товарообміну в умовах диктатури пролетаріату, проблеми госпрозрахунку і матеріального стимулювання праці і т.п. Автор роботи далі вказує на те, що другий етап розробки концепції припадає на період з осені 1921 р. по літо 1922 р., що хід подій за цей час підтвердив своєчасність і необхідність стратегічного повороту, здійсненого більшовиками в інтересах зміцнення союзу пролетаріату з селянством. Водночас життя внесло необхідні уточнення поглядів на конкретні темпи і форми економічних перетворень. Ставка на державний товарообмін як на нову форму економічної змички міста і села не виправдала себе. Восени 1921 р. стало цілком очевидним, що перехід до непу пов'язаний з розвитком товарно-грошових від-

носин. В.І.Ленін теоретично обґрунтував положення про те, що торгівля є єдино можливий економічний зв'язок між десятками мільйонів дрібних землеробів і великою промисловістю і що одне з перших завдань полягало у державному регулюванні торгівлі та грошового обігу.

І останній, третій, етап розробки концепції непу у працях В.І.Леніна припадає на другу половину 1922 - початок 1923 років. Так, у листопаді 1922 р. у своїх виступах на IV Конгресі комінтерну і на пленумі Московської Ради, визначаючи основну суть непу, Ленін зв'язав воедино всі сторони економічної політики, показав, що тільки зміцнення позицій "вже задіяних" пролетарської держави в економіці /командні висоти в галузі засобів виробництва, земля в руках держави/, в поєднанні з "поступком непові" /свобода торгівлі в сфері дрібного виробництва, державний капіталізм і допущення приватного капіталу/ забезпечує в кінцевому підсумку розв'язання завдання щоб то не стало, так що з Росії невідомої буде Росія соціалістична.

Аналізуючи ленінські ідеї і положення про кооперацію, які містяться в останніх його працях, в яких вона /кооперація/ отожднюється з ринковим соціалізмом, дисертант висловлює думку, що Ленін розглядав її не просто як складову частину, а як серцевину економічної політики будівництва і функціонування соціалізму. В статті "Про кооперацію" Леніним була зроблена побіжна ремарка: "Ми змушені взяти докорінну зміну всієї точки зору на соціалізм". З цього автор дисертації робить висновок, що в 1921-1922 рр. Ленін проводив у життя нову економічну політику, розцінюючи її, як політику перехідного періоду, а в 1923 р. поставив знак рівності між непом, тобто політикою, яка ґрунтувалась на

визнанні ринку, й соціалізмом. В своїх останніх статтях Ленін по суті розчиняє розуміння "соціалістичного будівництва" в інших шляхах входження до лав цивілізованих народів, у модернізаторських завданнях культурного та індустріального розвитку.

Наведені у розділі матеріали свідчать про особливу роль М.І.Бухаріна у дальшому розвитку концепції непу, особливо після смерті В.І.Леніна.

На протязі 1923-1925 рр. в гострих зіткненнях з послідовником воєнно-комуністичної доктрини Є.О.Преображенським, який відкидав можливості співіснування соціалістичної системи із селянським виробництвом і пропонував розвивати велику індустрію за рахунок руйнування дрібнотоварного селянського господарства. Така позиція знаходила в більшовицькій партії чимало прихильників. Бухарін, ґрунтуючись на теоретичних положеннях останніх праць Леніна, і особливо на його статті "Про кооперацію", намагався теоретично обґрунтувати побудову нового суспільства на базі непу, повільного /"черепашного"/ "вростання" країни в соціалізм без революційних переходів у новий якісний стан і тільки під впливом поступових змін у внутрішній і міжнародній обстановці. Спроба відстояти лєнінський неп і запобігти поверненню до методів воєнного комунізму обернулася для нього і для тих, хто його підтримував - О.І.Рикова і М.П.Томського, трагедією.

У 1928-1929 рр. більшість партії була утилізована сталінським курсом на "великий перелом". Намагання протистояти "надзвичайщині" настановились на стихію класової непримиримості і були відкинуті. Політика, що провдилася під прапором "ривка в соціалізм", політика сталінського керівництва, замкнула ланцюг ідеологічних і соціально-політичних факторів, які робили соціалістичну перс-

пективу бар"сром для розвитку непу. В грудні 1929 р. Сталін офіційно оголосив про "кінець непу".

У другому розділі - "Проведення непу в аграрному секторі економіки України" на основі великої кількості архівних, газетних та інших джерел проаналізовано причини занепаду народного господарства України, в тому числі кризу сільського господарства наприкінці громадянської війни. В розділі відзначається, що на Україні перехід до непу розпочався майже відразу після прийняття партійних рішень у Москві. Надзвичайна сесія Всеукраїнського ЦК 27 березня 1921 року прийняла закон про заміну розверстки податком. РНК УСРР 29 березня ствердила декрет про норми й розмір цього податку. Декрет мав такі особливості: по-перше, до нового врожаю встановлювалося стягнення скороченої розверстки в 50 млн. пудів замість 95; по-друге, створювався спеціальний продовольчий фонд за рахунок відрахувань по податку для задоволення потреб незаможного селянства /у фонд відраховувалося від 10 до 25% збору по продрозверстці/; по-третє, підкреслювалась роль комітетів незаможних селян /комназемів/ у зборі продподатку. Селяни, які виконали продрозверстку з урожаю 1920 року, могли вільно продавати лишки своєї продукції. Продподаток, введений замість продрозвертки, визначався в розмірі 117 млн. пудів замість установленої раніше розкладки в 160 млн. пудів. Продподаток доводився до селян завдаєгідь - до початку польових робіт. Продподаток став виконувати функцію економічного стимулу: при незмінному його розмірі збільшення виробництва забезпечувало зростання доходів селян. В розділі вказується, що податкова політика за непу будувалася за класовим принципом: найвищим податком обкладалися заможні верстви, меншим - середняки; багато бідняків звільнялися від нього взагалі.

У 1925-1926 господарському році податок не сплачувала п'ята частина селянських господарств. Продподаток був спрямований на розвиток торгових зв'язків, посиленню ролі ринку. Здійснення цього курсу підняло трудову ініціативу селянства. У підсумку за короткий термін був створений ринок. Декретом ВУЦК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. було запроваджено єдиний сільськогосподарський податок в грошовій формі. Держава тепер на гроші, одержані бюджетом у рахунок сільськогосподарського податку, почала формувати хлібний фонд через закупівлі на ринку.

В розділі висвітлюється допомога уряду і робітничого класу України у подоланні засухи і неврожаїв 1921 р. на півдні України. В роботі відзначається, що одним з першочергових завдань нової економічної політики було вілношення і розвиток продуктивних сил селянського господарства. Основою земельного ладу на селі була націоналізація землі і передача майже всіх сільськогосподарських угідь в індивідуальне користування селянам. Норми земельного права в умовах непу були закріплені юридично в Земельному кодексі УСРР, прийнятого 29 листопада 1922 р. У 1923 р. загалом у селянському користуванні перебувало понад 31 млн. десятин землі /92% земельного фонду республіки/. До середини 20-х років селяни витягли сільське господарство з кризи, а в наступні роки валова продукція рільництва і тваринництва перевершила дореволюційний рівень. Наведений в роботі матеріал свідчить, що індивідуальне селянське господарство України в 20-х роках було традиційним, домашнім, сімейним, дрібнотоварним. Воно було замкнуте на себе, існувало передусім для задоволення власних натурально-споживчих потреб селянської родини. Екстенсивний характер рільництва и відстала культура землеробства не могли забезпечити сталих врожаїв. Продуктив -

ність ручної праці селян була невисокою. В таких умовах велике значення мала справа забезпечення селян засобами виробництва. З другої половини 20-х років намітилася тенденція зростання забезпеченості селянських господарств засобами виробництва. Так, якщо в 1925 р. 46% господарств не мали робочої худоби, то в 1929 р. — лише 39%. З року в рік зменшувалася кількість селян-бідняків. Хоча незначна частина бідняків ще змушена була здавати свої землі в оренду, працювати у заможних хазяїв на кабальних умовах. В умовах непу класові інтереси всього селянства представляв середняк. Питома вага куркулів в 1927 р. не перевищувала 3,8%, тобто зменшилася до питомої ваги заможного прошарку в селянському середовищі.

В цьому розділі обґрунтовується положення: аграрні перетворення стали основою масового кооперативного будівництва на Україні в період непу. Значне місце в роботі відводиться показу дії сільськогосподарської кооперації, до якої було залучено понад половини селянських господарств України. На 1927 р. вона охопила 30,3% всього збуту продукції в галузі і 98,8% всього постачання села сільськогосподарськими машинами, знаряддями, промисловими виробами. Водночас помітно розвивалася і сільськогосподарська контрактиція. Переконливим показником відродження продуктивних сил аграрного сектора України в умовах непу, широкого кооперативного руху, було зростання виробництва зерна. Позитивні тенденції намітилися у тваринництві, виробництві технічних культур. Зростання товарної частини сільського господарства зумовило значне збільшення споживання продуктів харчування, як у місті, так і в селі.

У третьому розділі - "Неп у промисловості України" розкривається завдання Радянської влади в промисловій сфері, яке насамперед полягало в тому, щоб відняти і втілити в виробничу практику надієфективніші засоби заінтересованості виробничих колективів у піднесенні продуктивності праці, нарощуванні виробництва, а відтак, у збільшенні нагромаджень, зростання прибутковості, в забезпеченні умов для розширеного відтворення. Якщо в сільському господарстві таким засобом став продподаток, то у промисловості ним став госпрозрахунок, що найповніше відповідав умовам товарного виробництва і товарно-грошових відносин.

В розділі вказується на широку систему заходів, спрямованих на дальшу концентрацію промисловості, на вдосконалення організаційних форм управління промисловістю. Ця організаційна перебудова виявилася в трестуванні промисловості. Трести, які стали в той час найраціональнішою формою організації промисловості в оперативній діяльності були самостійними /проіснували трести до кінця 20-х років/. Трести, яких на Україні налічувалося 19, були наділені правами планування, розподілу, розстановки кадрів. Трести та їхні підприємства було знято з державного постачання і переведено на госпрозрахунок. Синдикати /створені на ґрунті госпрозрахункові торговельні об'єднання трестів/ виконували функції збуту продукції. На їх основі почав формуватися ринок засобів виробництва. Трести і синдикати були створені у металургійній, машинобудівній, харчовій та інших галузях. Першими трестами на Україні були "Хімвугілля", /Укрпаптрест", "Південсталь", "Донбасвугілля", "Південрудний трест". ВРНГ УСРР з жовтня 1923 р. виконувала функції загального керівництва націоналізованою промисловістю.

В дисертації ретельно проаналізовано значення такого важливого заходу, як денационалізація, або здача в оренду частини підприємств /насамперед дрібних/. На Україні в 1921 р. було здано в оренду приватним особам, козназам, артілям і кооперативним об'єднанням 5200 підприємств легкої та харчової промисловості.

На основі використання широкого фактичного матеріалу доводиться, що в умовах непу у відбудовному процесі промисловості було два періоди: перший період характеризується відносно прискореним розвитком виробництва предметів широкого вжитку, технічними труднощами у виробництві, великим недохватом виробів для широкого ринку внаслідок загальної господарської розруки. Другий період характеризується відносно прискореним розвитком всього промислового виробництва. В дисертації наводяться цифрові дані про відбудову промисловості і підзначається, що в міру відбудови посилювався процес зростання і консолідації робітничого класу.

Значне місце займає в дисертації висвітлення заходів Радянського уряду щодо організаційно-технічного поліпшення виробництва, широкого залучення до раціоналізаторства та винахідництва робітничої маси. Підкреслюється особлива роль виробничих нарад на підприємствах.

В даному розділі дисертації автор говорить про те, що у суперечливій соціально-економічній обстановці 20-х років модель регулювання зайнятості, що складалася на Україні, у цілому виявилась досить дієвою. У ході відбудови народного господарства і створення передумов для індустріалізації, було створено значну кількість робочих місць у промисловості, будівництві, на транспорті. Набирання робочої сили здійснювалося переважно через біржі праці за заявками підприємств. По суті біржі праці стали од-

нів з опор економічної демократії, привнесеної у радянську дійсність непом.

У четвертому розділі - "Роль ринкових відносин в соціально-економічному процесі на Україні в період непу" відзначається, що початковий період непу характеризувався еволюцією поглядів на товарно-грошові відносини самого В.І.Леніна. У статті "Про кооперацію" він визнав докорінну зміну всієї точки зору на соціалізм. Товарно-грошові і ринкові відносини тепер вважалися необхідними не тільки для економічного зв'язку між різними укладами в перехідний період, а й в середині соціалістичного сектора.

В розділі обґрунтовується значення зміцнення фінансово-кредитної системи для розвитку ринкових відносин. В ньому говориться, що в результаті грошової реформи 1922-1924 рр. було здійснено перехід до твердої валюти, відновлена робота банків, які стимулювали більш активну працю. Робиться висновок, що завершення грошової реформи мало надзвичайно важливе народно-господарське і політичне значення. Реформа сприяла збільшенню фондів оборотних коштів в державній промисловості і значною мірою підвищенню матеріального добробуту всіх трудящих. В розділі розкриваються заходи, спрямовані на зниження роздрібних цін, регулювання їх в умовах жорсткої класової боротьби, акцентується увага на тому, що в цілому за роки непу товарне виробництво значно розширилося не тільки завдяки господарській заінтересованості селянства, яке все більшу масу товарної продукції випускало на ринок, а й приватно-власницького сектора в промисловості, який випускав на ринок, зокрема з дрібних і середніх орендних підприємств, значну кількість товарної промислової продукції, переважно предметів широкого вжитку. У промисловому товарообороті деяку питому вагу мали

засоби виробництва, зокрема сільськогосподарські машини та устаткування. Україна уже в середині 20-х років стала великим і товаровиробником, і товаровідправником. Вся продукція, що закуповувалася у виробників, доводилася до покупців з допомогою контрагентів, серед яких основними були кооперація, державна і приватна торгівля. При цьому особлива увага приділяється кооперативному апарату, тим труднощами і недоліками, що мали місце в його роботі. Аналізуються заходи по поширенню кооперації, як основної ланки товаропровідної мережі на село. Значне місце в розділі відведено принципозій позиції у ставленні до приватного капіталу, який повинен залучатися в тих випадках, коли кооперація і державна торгівля самі ще не в змозі оволодіти роздрібним ринком. Так, було дозволено продаж товарів приватнику до 35% при забезпеченні платежів готівкою.

В розділі розкривається, що одним з методів оволодіння ринком в період непу було створення організованого ринку - сітки товарних бірж. Відзначається, що створення бірж проходило за ініціативою торгової громадськості при підтримці Радянського уряду. Буквально за короткий термін біржі довели, що вони здібні найбільш ефективно і при найменших затратах здійснювати торговельно-посередницьке у міжрегіональному товарообміні. В 1925 р. в країні було 112 товарних бірж, в тому числі на Україні їх діяло 15. Серед них особливе місце займали Харківська, Київська, Катеринославська та Одеська товарні біржі. Через біржові апарати проходили всі оптові угоди, тому біржі виконували роль барометрів, за якими держава визначала момент і характер впливу на ринок. І що особливо важливо, зміцнення позицій української біржової торгівлі відбувалося по основних товарних ринках /хлібному, металічному, текстильному/.

Так, частка українських оборотів у всесовязному біржовому обороті по хлібу у другому півріччі 1924/25 року становила 22,9 процента.

В роботі також висвітлюється ярмаркова торгівля, центрами якої на Україні були такі найбільші ярмарки, як Харківський /колишній Хрещенський/ і Київський /колишній Контрактовий/.

Певне місце в роботі відводиться розкриттю механізму податкової політики Радянської держави. Через податки держава регулювала процеси нагромадження в дрібнотоварному і приватновласницькому секторах, посилювала позиції соціалістичних елементів в економіці.

Отже, головним саморегулятором економічної діяльності в період непу додалі впевненіше ставав ринок. Проте, слід зауважити, що нова економічна політика тільки трохи відкрила можливості ринку, який забезпечив за кілька років відбудову зруйнованого війною народного господарства і високі темпи його розвитку. Було досягнуто певних успіхів у підвищенні матеріального добробуту і культурного рівня трудячих. З умовах непу було створено ряд ринкових структур: стійкої валюти, бірж, податків, дозволу приватної ініціативи, конкуренції, тощо. Неп був по суті моделлю змішаної економіки, що використовувала ті прийоми і форми, які виробило людство, від якої довгий час відмовлялися і не враховували його дів на практиці. Важливим на сьогодні є необхідність глибокого вивчення і всебічного використання уроків непувського ринку для здійснення реформи в Українській демократичній державі.

У закінченні сформульовані загальні висновки по основним проблемам дослідження, висловлені деякі рекомендації, які, на думку автора, можуть бути використані:

- при підготовці монографічних досліджень, наукових і нау-

ново-популярних статей у двох аспектах, з одного боку, по проблемах непу, зокрема при висвітленні національних особливостей її здійснення на Україні, з другого – з політичної і економічної історії України в 20-ті роки;

- при підготовці підручників, навчально-методичних посібників, лекційних і семінарських курсів з політичної історії ХХ ст., з політичної історії України, з історії її народного господарства;

- при підготовці досліджень у галузях політології і економічної теорії з аспектів вивчення взаємозв'язків економіки і політики, ролі економічного фактору в суспільно-політичних процесах життя, ролі ідеології і політичного фактора в економічному розвитку, а також при вивченні етакратичних і ринкових тенденцій, їх взаємовідносини в багатукладних економічних системах;

- при виробленні політиками і економістами різних країн тієї чи іншої економічної політики, економічних програм політичних партій і рухів в аспекті врахування ними історичних уроків в здійсненні непу в Україні в означені роки.

Ряд результатів, одержаних в процесі роботи автора над дисертацією, знайшли своє відображення в наукових публікаціях:

1. Розробка концепції непу в працях В.І.Леніна// "Економіка Радянської України", 1990. - №4 /333/. - С.14-22.
2. Здійснення нової економічної політики в сільському господарстві України в 1921-1928 рр.// "Економіка України, 1992. - №3 /356/. - С.63-70.
3. Суспільно-політична криза в Радянській державі 1920-1921 років. Нова економічна політика: суть, цілі, значення// Методичні рекомендації по вивченню курсу "Політична історія ХХ століття" /Укладачі: Олійниченко А.М. та ін./ - К., КІНГ, 1992. - Вип.2. - С.7-13. /Член авторського колективу/.

AB 26.647